

<https://doi.org/10.62837/2024.2.331>

ARİFƏ YUSİBOVA TAPDIQ QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Azərbaycan dili” kafedrasının baş müəllimi
arifahuseynova@gmail.com
S.Vurğun 118

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MONOLOJİ
JANRLARI VƏ NİTQ PROSESİNDƏ ONUN İFADƏ ÜSULLARI
Xülasə

Monoloji nitq. Nitq prosesində danışanın və dinləyənin iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bəzən dinləyən sual verir, danışana öz rəyini söyləyir. Bəzən isə dinləyən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət bildirmir. Bunlar nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Monoloji nitq dialoji nitqlə müqayisədə struktur baxımından sadədir. Burada bir nəfər fikri geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edir. Bu zaman danışanın müsahibi və müsahibləri ilə əks əlaqəsi olm Monoloji nitqin əsas məqsədi nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunu başqasına çatdırmaqdır.

Bu nitq proqramlaşdırılmış, təşkil olunmuş nitqdır. Belə ki, danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, eyni zamanda ifadə edəcəyi fikrin həcmi bilirdi. Bundan başqa, ifadə edəcəyi fikrin xarakterini müəyyənləşdirir, auditoriyaya müraciət formasını dəqiqləşdirir. Hansı materialları deyəcəyini, müsahibinin və müsahiblərinin səviyyəsini, deyəcəklərinin onlara necə təsir edəcəyini təsəvvüründə qabaqcadan canlandırır.

Monoloji nitq mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Məsələn, müəllimin mühazirəsi monoloji nitqdır. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu sayda monoloji nitqə rast gəlirik. Məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s.

Açar sözlər: işgüzar ünsiyyət, nitq prosesi, monoloji janr, Azərbaycan dili, inkişaf.

Monoloji nitq fasiləsiz, ardıcıl, əlaqəli və məntiqli olmalıdır. Ona görə də monoloji nitqdən istifadə edən çatdıracağı məlumatın məzmununu dərinləndirməli və aydın dərk etməlidir. Eyni zamanda zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, nitqin təsirlilik və emosionallıq xüsusiyyətlərini qorumaq lazımdır. Danışdığı dilin qayda-qanunlarını mükəmməl bilməlidir. İşgüzar ünsiyyətdə **monoloq** bir şəxsin davamlı bir ifadəsidir.

Monoloji janr nitqin başqa növlərinə nisbətən fasiləsiz, ardıcıl və məntiqli, nisbi dolğunluğa malikdir, quruluşu mürəkkəbdir. Yığıncaqda məruzə, hesabat və mesaj janrları, səhmdarlara, həmtəsisçilərə edilən çıxışlar ilə təmsil olunan monoloq, bir qayda olaraq, vərəqdən oxunan, yazılı bir xarakter daşıyan və buna görə də dərhal

mövcud olan nitqdir. Monoloji nitq iki formada – şifahi və yazılı formada ifadə olunur.

Bu gün işgüzar ünsiyyət dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Belə ki, reklam, sosial ünsiyyət işgüzar ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bu gün bir müəssisə və biznesin müvəffəqiyyəti bir çox hallarda mövqelərini əlverişli təqdim etmək, potensial tərəfdaşa maraq göstərmək və xoş təəssürat yaratmaq qabiliyyətindən asılıdır. Buna görə monoloq nitqi getdikcə işgüzar ünsiyyət təcrübəsinə çevrilir: təqdimat nitqi, təntənəli nitq, müxtəlif iclaslarda açılış nitqi və digər etiket mətnləri həmçinin, ictimai nitq.

Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayev:

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” Bakı. 2017 il. “Elm və Təhsil” nəşr.

Müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər: “İşgüzar münasibətləri saxlamaq vasitələrindən biri tərəfdaşların, həmkarların, sponsorların, müştərilərin şəxsi və ictimai təltiflər, eləcə də ildönümü münasibətilə komanda adından təbriklərdir. Təbrikin həyata keçirildiyi forma “ünvan” adlanır. “Ünvan” təntənəli məclislərdə oxunur. Monoloji janrda təbrik nitqləri və mətnlər etiket mətnlərinə aiddir. Xalqın nitqinin ənənəvi janrlarına salamlama nitqi, satış nitqi (reklam), məlumat nitqi və hesabat (iclasda, yığıncaqda) daxildir. İşgüzar ünsiyyətdə ictimai nitq şifahi xalq nitqinin ümumi qaydalarına tabedir. (1.s.216-231)

Monoloji janrda ictimai nitq əvvəldən sona qədər maraqlı və faydalı olmalıdır. O düzgün kompozisiya şəklində tərtib olunmalı, giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olmalıdır. İctimai nitq hətta təcrübəli natiqlər tərəfindən diqqətlə hazırlanması tələb edir və bu, yeni fəaliyyətə başlayanlar üçün vacibdir. Nitq hazırlığı müəllifinə sevinc və fərah həyəcanı gətirən yaradıcı bir işdir. Belə hazırlıq, hər şeydən əvvəl, işin bütün mərhələlərinin nəzərdən keçirilmiş ardıcılığını əhatə edir.

Monoloji janrda natiqlər üçün tövsiyələrimiz odur ki, təsirli bir nitqin iş adamına çatdırılması üçün yalnız mövzunu seçmək kifayət deyil, eyni zamanda nitqin məqsədi barədə düşünmək lazımdır. Bu mənada natiqlər üçün aşağıdakı tövsiyələrə diqqət yetirilməlidir.

1. Biliklərinizə və maraqlarınıza uyğun bir mövzu seçmək. Potensial dinləyicilərinizdən daha çox bilik verə biləcək mövzu seçmək. Nitq ictimai maraq və geniş dünyagörüşə sahib olmalıdır.

2. Uyğun bir mövzu seçmək. Mövzu seçimi cəmiyyətin yeri, vaxtı və əhval-ruhiyyəindən, müəyyən bir məqamın aktuallığından asılıdır.

3. Təməşəçiyə uyğun bir mövzu seçmək. Mövzu dinləyici üçün maraqlı, vacib və anlaşıqlı olmalıdır. Əsasən aşağıdakı amillərdən asılıdır: təməşəçilərin əsas maraqları; qrup maraqları; aktual maraqlar; xüsusi maraqlar; yenilik mövzuları. İşgüzar ünsiyyətdə danışan insanlar əksər hallarda işgüzar qarşılıqlı vəziyyətdən, bəzi ehtiyaclardan qaynaqlanır, mövzu, ümumiyyətlə, komandanın ehtiyacları və ya istehsal vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Buna baxmayaraq, nitq üçün bir mövzu seçərkən aşağıdakı amillər vacibdir:

a) Mövzunun dinləyici üçün kifayət qədər **maraka** səbəb olub olmayacağını düşünmək;

b) Çıxışları stimullaşdırmayan auditoriya laqeyd bir auditoriyadır;
c) Buna görə dinləyicilərin maraqlarını təhqir edən mövzu seçməmək;
d) dinləyicini dəstəkləməyin ehtiyacını doğuran bir mövzu seçmək;
e) Bu da öz növbəsində danışanın dinləyicinin sualının faydalı və arzu olunan hərəkətlərlə bağlı olduğunu hiss edə biləcəyindən asılıdır;

f) Auditoriyanın emosional mədəniyyətini və inanclarını nəzərə alaraq qüsursuz arqumentlərdən istifadə etmək;

g) Çıxışın quruluşu ümumi qəbul edilmiş tələblərə cavab verməlidir və müvafiq olaraq giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olmalıdır;

h) Təqdimatın adı aydın, mövzu ilə əlaqəli olmalı, diqqəti cəlb etməlidir. Çıxışın tətbiqi barədə düşünərkən, girişin dinləyicilərin marağına səbəb olduğunu nəzərə almaq lazımdır;

i) Girişin məqsədləri: auditoriya ilə əlaqə yaratmaq, etimad və özünə maraq oyatmaq, tamaşaçıları maraqlandırmaq, onları əsas məzmunun qavranılmasına hazırlamaq, sualın formalaşdırılmasına əsas vermək.

Bu baxımdan performansı effektiv şəkildə başlamaq üçün bir neçə üsul tövsiyə olunur: empatiya; paradoksal başlanğıc; gözlənilməz sual; maraqlı təsvir;

maraqlı və ya qeyri-adi bir fakt; orijinal kotirovka; toplananlara iltifat; illüstrativ nümunə; zarafat və tamaşaçıların dərhal maraqlarına müraciət etmək; əsas hissə nitqin mövzusuna və məqsədinə uyğun olmalıdır və orada təqdimatın ümumi müddəalarını tərtib etmək; dinləyiciləri yeni məlumatlar barədə məlumatlandırmaq;

qabaqcıl mövqeləri ardıcıl izah etmək; təklif olunan müddəaların düzgünlüyünü sübut etmək üçün tamaşaçıları lazımi nəticələrlə tanış etmək.

Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013 il. Müəllif Abdullayev yazır: "Qarşıya qoyulan təkliflərin düzgünlüyünü sübut etmək, çıxışın həqiqətlərinə inandırmaq üçün ünsiyyət prosesində müxtəlif dəlillərdən istifadə olunur, məntiqi arqumentlər -nəzəri və ya empirik ümumiləşdirmələri və nəticələri elan etmək; əvvəllər sübut edilmiş qanunları, aksiomaları; əsas anlayışların məğzini; faktları; psixoloji durumu, özünə hörmət, dinləyicidə rəğbət yaradan hissiyat, hökmün arqumenti, etibarlı arqumentlər; şübutlu dəlillər və s. bu kimi amillər həyata keçirilməlidir.(2.s.211-234).

Bir nitqi bitirdikdə müəyyən qaydalara riayət etmək lazımdır. Məsələn, nitqin son hissəsi bir baxış kimi istifadə edilə bilər: nitqin əsas məqamlarını vurğulamaq, əsas fikirləri ümumiləşdirmək, düşünülməyən fikirlər barədə dinləyicilərin rəyi ilə maraqlarının nəzərə alınması mütləqdir

Beləliklə, nəticənin məqsədi deyilənləri ümumiləşdirmək, nitqin əsas hissəsində irəli sürülən mühüm məqamların öyrənilməsinə töhfə vermək, əlavə güclü arqumentlərdən istifadə etməklə təqdimatın etibarlılığını artırmaq və müzakirə olunan məsələyə diqqət cəkməkdir.

Nəticənin konkret məqsədləri auditoriyanın özünə və nitqə xeyirxah münasibəti artırmaq, nitqinin əhəmiyyətini artırmaq və tələbələr, iradları müəyyənləşdirməklə dinləyicilərin rəğbətini qazanmaq meyilləri qəbul edilə bilər.

Nitqin başlanğıcında natiqlərə xalq qarşısında çıxış edərkən necə davranacağına dair aşağıdakı tövsiyələr verilir: dərhal nitqinizə başlamayın, bir az gözləyin, tamaşaçılara göz təması qurun; danışaraq kürsü yaxınlığında "gəzməyin", çünki tamaşaçılar sizə baxmayacaq, qulaq asmayacaqlar; nitqin ekspressivliyini yadda saxlayın, nitqin aydınlığı, sözlərin çox yavaş və ya tez tələffüz edilməsindən çəkinin; səhvlərdən qaçmağa çalışmayın, jestin nitqdə rolunu xatırlayın.

Şifahi təqdimatda jestlərinizin xüsusiyyətləri çox vacibdir: bəzi tədqiqatçılara görə, nitqdəki jest hərəkətləri nitqin təxminən 40% -ni daşıyır.

Tamaşaçıda xoş təəssürat yaratmaq üçün natiq jestlərdə bir neçə qaydanı bilməli və onlara əməl olunmalıdır: poza sakit olmalıdır, jestlər sərbəst və elastik olmalıdır, səliqəsiz olmamalıdır; jestlər düşüncə qatarını müşayiət edə bilər və etməlidir; şablonlu jestlər olmamalıdır; jestlər sözləri vurğulamaq üçün tez-tez istifadə olunur və barmaqlardan istifadə edərək nüanslar izah edilməlidir.

Məlahət Nuriyeva və Aytən Quliyeva / Bakı Dövlət Universiteti. Fəlsəfə Akademiyası Gənclər Təşkilatı, 2013 il. Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəyinin ona necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır".(3.s.66-72)

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s. Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə o vaxt effektiv şərhlə üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərh auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Telenitq isə monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəkəti təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır.

Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük.

Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərinlən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət

göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışığıdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir.

Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Lakin nitqin situasiyasından, təşkili formasından asılı olaraq dialoji nitqə də hazırlıq görülmə bilər.

Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışığ formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır.

Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır.

Nitqin dialoji forması mükəllimə də adlanır. O, danışığ dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqidir. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər. Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdır. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir.

Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəhbəri şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Monoloji nitq. Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rəhbəri bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə,

fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayev:
“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” Bakı. 2017 il. “Elm və Təhsil” nəşr. səh: 216-231
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013 il. səh: 211-234.
3. Məlahət Nuriyeva və Aytən Quliyeva / Bakı Dövlət Universiteti. Fəlsəfə Akademiyası Gənclər Təşkilatı, 2013 il. səh: 66-72

A.Юсубова

МОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЖАНРЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И СПОСОБЫ ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В РЕЧЕВОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

Монологическая речь считается полностью организованным видом речи. В этом отношении лекцию преподавателя можно привести как пример монологической речи. Много монологов мы встречаем и в художественной литературе, например, монолог Александра, монолог Гамлета и т. д. если мы обратим внимание на монологи, то увидим, что они непрерывны, связны, связны и логичны.

Публичное выступление в жанре монолога должно быть интересным и полезным от начала до конца. Оно должно быть составлено в виде правильного сочинения, состоять из введения, основной части и заключения. Публичное выступление требует тщательной подготовки даже от опытных ораторов, а это важно для новичков. Подготовка речи – это творческая работа, доставляющая автору радость и волнение. Такая подготовка включает в себя, прежде всего, продуманную последовательность всех этапов работы.

Монологическая речь должна быть непрерывной, связной, связной и логичной. Поэтому тот, кто использует монологическую речь, должен глубоко и ясно понимать содержание информации, которую он будет передавать. При этом он должен иметь богатый словарный запас и сохранять эффектность и эмоциональность своей речи. Он должен в совершенстве знать правила языка, на котором говорит. Монолог в деловом общении – это непрерывное выражение личности человека. По сравнению с другими видами речи жанр монолога непрерывен, последователен и логичен, имеет относительную полноту, его структура сложна.

Ключевые слова: деловое общение, речевой процесс, монологический стиль, азербайджанский язык, развитие.

A.Yusibova

**MONOLOGICAL GENRES OF BUSINESS SOCIETY IN THE
AZERBAIJAN LANGUAGE AND WAYS OF ITS EXPRESSION IN THE
SPEECH PROCESS**

Summary

A monologic speech is considered a fully organized type of speech. In this regard, the teacher's lecture can be given as an example of a monologue speech. Many monologues are also found in fiction, for example, Alexander's monologue, Hamlet's monologue, etc. d. If we pay attention to the monologues, we will see that they are continuous, connected, coherent and logical. In order for a monologue speech to flow smoothly, it is necessary for the person using it to deeply and clearly understand the conveyed content, to have a rich vocabulary. A public speech in the monologue genre should be interesting and useful from beginning to end. It should be composed in the form of a correct essay, consisting of an introduction, main part and conclusion. Public speaking requires careful preparation even from experienced speakers, and this is important for beginners. Speech preparation is a creative work that brings joy and excitement to the author. Such preparation includes, first of all, a well-thought-out sequence of all stages of work. A monologic speech should be continuous, coherent, coherent and logical. Therefore, the one who uses a monologue must understand deeply and clearly the content of the information that he will convey. At the same time, he must have a rich vocabulary and preserve the effectiveness and emotionality of his speech. He must know the rules of the language he speaks perfectly. A monologue in a business community is a continuous expression of a person's personality. Compared to other types of speech, the monologue genre is continuous, consistent and logical, has relative fullness, and its structure is complex.

Key words: business communication, speech process, monological style, Azerbaijani language, development

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, prof. Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**